

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

Крутіков Володимир Володимирович

**ГІРНИЧОПРОМИСЛОВА БУРЖУАЗІЯ
ДОНЕЦЬКО-ПРИДНІПРОВСЬКОГО РАЙОНУ ТА СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ В ПОРЕФОРМНИЙ
ПЕРІОД (60-90 - ті рр. XIX ст.)
07.00.01 - Історія України**

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

**Дніпропетровськ
1996**

00759927 (\$)

Дисертація є рукопис.

Робота виконана на кафедрі всесвітньої історії
Кіровоградського державного педагогічного інституту
ім. В.К. Винниченка.

Офіційні опоненти:

1. Доктор історичних наук, професор
САРЕЕВ ВІТАЛІЙ ГРИГОРОВИЧ.

2. Доктор історичних наук, професор
ТУРЧЕНКО ФЕДІР ГРИГОРОВИЧ.

3. Доктор історичних наук, професор
ВЕТРОВ РАДІЙ ІВАНОВИЧ.

Провідна організація - Донецький державний університет.

Захист відбудеться 9 грудня 1996 р.
о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої
ради Д.03.01.15 при Дніпропетровському
державному університеті. /320625 МСП, м.Дніпропетровськ,
пр. Гагаріна, 72, корп.1, ауд.307

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліо-
отеці Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розісланий

5 вересня

1996 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук,
доцент

ТУТИК Л.С.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Кардинальні зміни, які відбулися в житті народу України за останні роки, відкрили нові можливості для розширення проблематики історичних досліджень. Сднів з таких проблем, що тривалий час знаходилися на периферії наукового і громадського інтересу, безперечно, є історія буржуазії України, яка на початок ХХ ст. перетворилася в провідний в економічному і дуже впливовий у суспільно-політичному відношенні клас суспільства.

Актуальність дисертаційного дослідження визначається необхідністю вивчення самої природи функціонування приватного капіталу в умовах переходу до ринкової економіки. В принципово новій історичній ситуації значний інтерес становить аналіз процесу зародження, становлення і розвитку класу, в руках якого знаходилися основні важелі управління і контролю капіталістичного народного господарського механізму в дореволюційний період. Важливим є вивчення виробничої діяльності, а також національних, соціально-психологічних, релігійних, сімейних рис окремих груп та представників великої буржуазії, які очолювали провідні комерційні банки, акціонерні товариства, монополістичні об'єднання та підприємницькі організації.

В умовах поглиблення соціально-економічної кризи, яку переживає зараз Україна, і викликаного кризою зростання соціальної напруженості надзвичайно важливою стала проблема відносин між роботодавцями і найманими працівниками. Ці відносини відрізняються складністю внаслідок ментальності пострадянського суспільства, відсутності відповідного професійного і життєвого досвіду, недосконалої законодавства тощо. Для подолання цих недоліків певну користь може принести ознайомлення із спробами врегулювання взаємовідносин між працею і капіталом в дореволюційний період.

Важливу роль у сучасному соціально-економічному і суспільно-політичному житті незалежної України відіграє об'єднання промисловців і підприємців, від успіху дій яких в значній мірі залежить прогрес в оздоровленні і розвитку економіки. Незважаючи на кардинальні відмінності конкретно-історичного характеру, значну відстань у часі та інше, використання досвіду підприємницьких організацій, що існували в кінці XIX - на початку ХХ ст., цілком доцільне, особливо, стосовно їх структури, основних напрямків діяльності, взаємовідносин із

державним апаратом.

Однією з особливостей індустріального розвитку дореволюційної Росії була активна роль іноземного капіталу. Ця обставина зумовлює необхідність більш глибокого вивчення іноземних капіталовкладень у промисловість України наприкінці XIX - на поч. XX ст. Зокрема, мова йде про персоніфікацію іноземних компаній, які діяли у важкій індустрії Донецько-Придніпровського району, про основні напрямки їх діяльності, а також взаємовідносини з вітчизняним капіталом. Безперечно важливим є дослідження зв'язків іноземного капіталу з державним апаратом. Створений при активній участі іноземних, насамперед, франко-бельгійських капіталів Південний гірничо-заводський район перетворився у своєрідну візитну картку іноземного підприємництва у відсталій в техніко-економічному відношенні країні. Знання позитивних та негативних рис діяльності іноземних капіталів особливо необхідне в умовах перехідного періоду, в якому знаходиться зараз економіка незалежної України..

Об'єктом дослідження є гірничопромислова буржуазія Донецько-Придніпровського регіону у пореформений період.

Предмет дослідження становить аналіз історії формування і розвитку гірничопромислової буржуазії Донбасу, виникнення і оформлення з'єдів південних гірничопромисловців - першої регіонально-галузевої представницької організації великого капіталу в Україні й імперії в цілому, вивчення їх практичної діяльності та впливу на соціально-економічну політику уряду в останній чверті XIX ст.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше в історичній науці на основі широкої джерельної бази зроблено спробу дослідження провідного класу капіталістичного суспільства в Україні - промислової буржуазії. Дослідження проводиться на матеріалах основного індустріального району України - Донецько - Придніпровського - і охоплює пореформений період.

Хронологічні рамки і арсал дослідження охоплюють останню третину XIX ст., коли в зв'язку з залізничним будівництвом швидкими темпами відбувається розвиток вугільної промисловості, а також відбувається будівництво перших металургійних заводів на Донецькому краї. Після введення в дію Катерининської магістралі /1884/ за півтора десятиріччя виникає сучасна чорна металургія на Донбасі і в Придніпров'ї, розпочинається промислова експлуатація залізрудних родовищ Кривого Рогу, значно збільшується видобуток донецького вугілля. Таким чином, на поч. XX ст. закін-

чується становлення Донецько - Придніпровського індустріального району, який став одним з найбільших промислових комплексів в країні. В цей час, в основному, завершується процес формування гірничопромислової буржуазії регіону.

Ареалом дослідження обрано Донецько-Придніпровський промисловий район, який охоплював територію Катеринославської і Херсонської губернії, Південну частину Харківської губернії, а також Західну частину області Війська Донського. За рівнем технічного оснащення та енергоозброєння, масштабів виробництва, продуктивності праці на підприємствах важкої промисловості тощо регіон займав провідне місце в імперії. Питома вага Донецького вугілля становила приблизно 67% загальноросійського його видобутку. Понад 80% вітчизняної залізної руди видобувалося у Криворізькому басейні. Південні металургійні заводи виробляли близько 52,5% металу в країні. Все це свідчить про швидкі темпи формування Донецько-Придніпровського регіону, який вже наприкінці XIX ст. перетворився в основну вугільно-металургійну базу Росії.

Стан наукової розробки проблеми. Швидкий розвиток промисловості на Донецькому краї після скасування кріпосництва ще на зламі 60-70-х рр. XIX ст. привернув увагу публіцистів і представників інженерної думки. Серед перших робіт переважно довідкового характеру слід відмітити брошуру відомого гірничопромислового діяча А.Ф. Мевіуса, в якій вперше було поставлено питання про необхідність протегування з боку уряду молодій вугільній промисловості, що народжувалася на Донецькому краї¹. В повідомленні лейтенанта флоту Л.П. СЕМЕЧКИНА, ад'ютанта великого князя Костянтина Миколайовича, керівника Морського відомства, звертається увага на необхідність розвитку сучасних шляхів сполучення². Брошура відомого спеціаліста гірничої справи таємного радника В.О. Іслайвіна присвячена аналізу техніко - економічного стану перших металургійних заводів і основних копалин Донецького краю з повідомленням про соціальний склад їх власників, серед яких переважали місцеві поміщики³.

¹ Мевіус А.Ф. Будущность горнозаводского дела на Еге России. - СПб., 1867.

² Семечкин Л.П. О каменноугольной и железноделательной промышленности на Донецком крае. - СПб., 1872.

³ Иславин В.А. Обзор каменноугольной и железной промышленности Донецкого края. - СПб., 1875.

В цілому література початкового етапу капіталістичної індустріалізації Донецького регіону характеризується прикладною спрямованістю, оперативністю написання праць, обмеженістю джерел, специфічним складом авторів - гірничих інженерів, які мали безпосереднє відношення до великої капіталістичної промисловості. Все це виключало можливість наукового аналізу індустріального розвитку регіону.

Інтерес до розвитку Південного гірничозаводського району зростає в період економічного піднесення 90-х рр. XIX ст., коли з'являються докладні праці Є.І. Рагозіна⁴ та Б.Ф. Брандта⁵.

Книга Є.І. Рагозіна характеризується тенденційним висвітленням розвитку важкої індустрії Донбасу і Придніпров'я, а також апологетичним ставленням до іноземного капіталу.

Монографія петербурзького економіста Б.Ф. Брандта містить цікавий матеріал про діяльність іноземних підприємців в промислових центрах регіону наприкінці XIX ст., однак автор, на нашу думку, перебільшив роль іноземного капіталу у розвитку важкої індустрії України.

На відміну від апологетичних праць Є.І. Рагозіна і Б.Ф. Брандта дослідження петербурзького юриста В.О. Добролюбова відрізняється критичним ставленням до промислової буржуазії. Цілком слушно автор констатує, що діяльність південних гірничопромислових з'їздів визначалась інтересами кількох акціонерних товариств і найбільших шахтовласників.

Діяльність представницьких організацій буржуазії України викликала появу перших дослідницьких і науково-популярних праць з цієї проблематики. В нарисі П.І. Гомина з історії з'їздів гірничопромисловців Донецько-Придніпровського регіону було вперше зібрано і систематизовано значний матеріал, що характеризував ряд важливих сторін діяльності з'їздів. В дослідженні петербурзького економіста О.А. Когана дається перебільшення впливу Ради

⁴Рагозин Е.И. Железо и уголь на Юге России. - СПб., 1895.

⁵Брандт Б.Ф. Иностранные капиталы. Их влияние на экономическую жизнь страны. - СПб., 1899, ч.2.

⁶Добролюбов В.А. О положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна и об отношении к ней ее руководителей и руководимых. - СПб., 1888 - ч.2.

⁷Гомина П.И. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России. - Харьков, 1908.

з"їздів на торгово-промислоу політику уряду⁸.

В ґрунтовному дослідженні харківського історика промисловості П.І. Фоміна розглянуті деякі сторони діяльності з"їздів, однак історія гірничопромислової буржуазії регіону як наукова проблема навіть не була поставлена.

В цілому в працях дореволюційних авторів були досягнуті певні успіхи у вивченні важкої промисловості регіону, а також діяльності з"їздівської організації, причому остання розглядалася лише в плані взаємодійсин з"їздів і державного апарату, які трактувалися досить обмежено і однобічно. Виникнення з"їздів, перетворення їх в орган великого, а пізніше і монополістичного капіталу, класова основа взаємодії великої буржуазії з державним апаратом залишилися поза увагою дослідників.

Відсутність спеціальних досліджень з історії Підденню гірничопромислової буржуазії перешкождала визначенню її місця в станово-ієрархічній системі імперії, а також не давала змоги виявити джерела формування, структуру і чисельність, здійснити персоніфікацію, розкрити міру впливу на соціально-економічну політику уряду тощо.

Нечисленні праці, що були видані у перші роки радянської влади, практично не відрізнялися від дореволюційних ні методологією, ні проблематикою, ні колом джерел¹⁰.

Наприкінці 20-х рр. вивчення історії буржуазії України взагалі перервалося на кілька десятиріч, внаслідок негативного впливу культури особи Сталіна на розвиток історичної науки.

Лише в період "відлиги" 60-х рр. окремі сторони діяльності буржуазії розглядаються в дослідженнях з історії промисловості і пролетаріату. Зокрема, монографія І.П. Хлистова містить дані про джерела формування буржуазії у східній частині Донецького краю¹¹. О.А. Парасунько розглядає деякі сторони політики промислової буржуазії України з робітничого питання¹². В дослідженні:

⁸Гушка А.О. Представительные организации торгово-промышленного класса в России. - СПб., 1912.

⁹Фомин П.И. Горная и горнозаводская промышленность Дга России. - Харьков, 1915 - Т.І.

¹⁰Див. : Фомин П.И. Горная и горнозаводская промышленность Дга России. - Харьков, 1924. - Т.2.

¹¹Хлыстов И.П. Дон в эпоху капитализма. - Ростов-на-Дону, 1962.

¹²Парасунько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины. - К., 1963.

С.І. Потохова вводиться до наукового обігу ряд фактів, які свідчать про пріоритет гірничопромисловців Донецько-Придніпровського району у застосуванні військ для боротьби з робітничим рухом¹³.

В.І. Бовикін у своїй монографії досліджує участь провідних банків країни у фінансуванні підприємств регіону і констатує розширення складу південної гірничопромислової буржуазії за рахунок представників ділового світу столиці, а також іноземних підприємців¹⁴. В дослідженні Л.Я. Корнейчук розглядається позиція з"їздів у залізничному, житньому та деяких інших питаннях¹⁵. Деякі дані про промислову буржуазію України містить монографія Л.Г.Мельника¹⁶.

Успіхи у вивченні соціально-економічної історії пореформеної Росії, помітне розширення бази джерел і розроблення методики їх опрацювання дозволили перейти до створення спеціальних праць з історії буржуазії. Хронологічно першим дослідженням з історії нового класу пореформеної Росії стала стаття І.Ф. Гіндіна, в якій поставлено ряд принципово важливих питань стосовно становлення і розвитку вітчизняної буржуазії¹⁷. В той же час, на нашу думку, московський історик недооцінив самостійний характер гірничопромислової буржуазії Донецько-Придніпровського району, її значення в економічному житті країни, зокрема посилення впливу на основні напрямки торгово-промислової політики уряду.

Праця В.Я. Лавричева становить собою перше монографічне дослідження історії становлення і розвитку великої буржуазії Росії у пореформений період¹⁸. Певну увагу автор приділив висвітленню процесу формування гірничопромислової буржуазії Донецько-Придніпровського регіону, стислій характеристиці південних з"їздів, однак деякі сторони діяльності організації лише поставлені, а інші залишилися поза увагою дослідника.

¹³Потохов С.И. Рабочие Донбасса в XIX в. - М. - Л., 1963.

¹⁴Бовикин В.И. Зарождение финансового капитала в России. - М., 1967.

¹⁵Корнейчук Л.Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х рр. XIX ст. - К., 1971.

¹⁶Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. - К., 1972.

¹⁷Гиндин И.Ф. Русская буржуазия в период капитализма, ее развитие и особенности // История СССР - 1963 - № 2-3.

¹⁸Лавричев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861 - 1900. - М., 1974.

В монографії Д.Є. Шепельова докладно висвітлені мета, мотиви і методи торгово-промислової політики царизму в пореформений період¹⁹. В той же час, на нашу думку, недостатньо показаний вплив буржуазії основних індустріальних районів країни на формування економічної політики уряду.

Успішне дослідження історії буржуазії в загальноросійському масштабі дозволило розпочати вивчення цієї проблеми у локальному плані. В середині 60-х рр. з'явилася стаття московського історика В.Н. Рубіна, в якій розглядалася політика південних гірничопромислових з'єднань з робітничого питання²⁰.

Наприкінці 60-х рр. дослідження буржуазії Донбасу починає займатися В.В. Крутінов²¹.

Історія промислової буржуазії Донецько-Придніпровського регіону протягом тривалого часу привертала увагу зарубіжних дослідників, інтерес яких до цієї проблеми в значній мірі пояснюється розмірами і значенням іноземних інвестицій у розвитку важкої індустрії Донецько-Придніпровського регіону, тісним співробітництвом місцевих гірничопромисловців з франко-бельгійськими підприємцями, впливом останніх на внутрішню політику уряду напередодні і в період революції 1905-1907 рр. Серед цих авторів, насамперед, слід назвати відомого бельгійського економіста, професора Гентського університету Марселя Ловіка, автора кількох досліджень з історії важкої індустрії Півдня²². Монографії Ловіка привертала увагу своєю техніко-економічною характеристикою підприємств вугільної та металургійної промисловості, особливо акціонерних товариств, що діяли на франко-бельгійських капіталах²³. Підрахунки М.Ловіка свідчать, що бельгійські капіталовкладення в економіку Росії напередодні 1905 р. становили близько мільярда франків, тобто

¹⁹ Шепельов Д.Є. Царизм и буржуазия во второй половине XIX в. Основы торгово-промышленной политики. -Л., 1981.

²⁰ Рубин В.Н. Рабочий вопрос на съездах горнопромышленников Дня России // Ученые записки МПШИИ. В.И. Ленина. -М., 1966. -Т.249.

²¹ Див.: Список праць автора наприкінці роботи.

²² M. Lauwick La crise politique et sociale en Russie. Bruxelles-Paris, M. Lauwick L'industrie dans la Russie Meridionale. Bruxelles, 1907.

²³ M. Lauwick L'industrie ... P.23-24.

приблизно I/II рухомого майна Бельгії²³. В той же час для праць М. Ловіка та інших французьких і бельгійських економістів та публіцистів характерне перебільшення розмірів і ролі іноземного капіталу в індустріалізації Донецько-Придніпровського регіону.

Ця тенденція зберігається і в працях сучасних зарубіжних дослідників, зокрема у монографії американського дослідника Дж. Маккея, присвяченій іноземному підприємництву у Росії²⁴. Написана на основі широкого кола джерел, зокрема документів державних і приватних архівів Бельгії і Франції, ця монографія розширила наші знання про джерела і особливості формування промислової буржуазії України/ і Росії в цілому/ наприкінці XIX - на початку XX ст., про роль іноземних капіталів в розвитку промислового потенціалу країни. Одночасно в дослідженні Дж. Маккея чітко простежується тенденція перебільшення позитивних сторін іноземних інвестицій, а також питомої ваги останніх у процесі індустріалізації імперії. В цілому не можна не погодитися з російським вченим академіком Б. В. Ананьичем, що американський дослідник подає ідеалізовану картину підприємницької діяльності іноземців у Росії на грані двох століть²⁵.

Тезу про вирішальну роль франко-бельгійських капіталів в індустріалізації пореформеної Росії поділяє англійський історик Ольга Кріст, яка присвятила кілька сторінок своєї монографії розвитку важкої індустрії Донецько-Придніпровського регіону²⁶. Певний інтерес становить монографія американського історика А. Рібера, присвячена висвітленню соціального і національного складу буржуазії Південноукраїнських губерній і Області Війська Донського²⁷.

23 M. Lauwick *L'industrie ...* P. 27.

24 J.P. McKay *Pioneers for Profit. Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization. 1885-1913*. Chicago-London, 1970.

25 Ананьич Б.В. Иностранное предпринимательство и промышленное развитие России в конце XIX - начале XX вв. (о книге Джона Маккея) // Критика новейшей буржуазной историографии - М., Л. 1976 - С. 180

26 Olga Crisp *Studies in the Russian economy before 1914*. London, 1976

27 A.I. Rieber *Merchants and Entrepreneurs in imperial Russia*. The University of North Carolina Press. Chapel Hill, 1982.

Виходячи з результатів перепису 1897 р., американський вчений намагається визначити національний склад буржуазії України, хоч в багатьох випадках його підрахунки викликають заперечення, а принцип визначення національності підприємця за його прізвищем приводить до прикрих помилок.

Останнім за часом написання дослідженням є стаття ізраїльського вченого Т.Г. Фрідгута з історії Новоросійського товариства²⁸. Використання нових матеріалів, виявлених в англійських архівах, дозволило автору більш докладно висвітлити біографію і деякі сторони діяльності Дж. Оза, зокрема, як далекоглядного керівника першої в Росії металургійної компанії, яка працювала на кам'яному вугіллі.

Певний інтерес становлять нариси з української економічної історії, підготовлені Українським Дослідницьким Інститутом при Гарвардському університеті²⁹. Вигідно відрізняється від інших частин дослідження розділ, в якому розглядається індустріальний розвиток України у I пол. XIX ст. Автор розділу – український вчений, професор Київського державного університету Л.Г. Мельник використовує численні джерела, серед яких є і архівні матеріали, що дало можливість більш ґрунтовно висвітлити особливості промислового розвитку українських губерній. Характеризуючи початковий етап формування буржуазії, Л.Г. Мельник відзначає важливу роль в цьому процесі місцевих поміщиків і купців³⁰. Автор розділу, присвяченого розвитку української економіки в II пол. XIX – на поч. XX ст.ст., Мартин Спехлер робить спробу визначити у загальних рисах національний склад буржуазії, констатує високу питому вагу росіян, поляків, німців, українців та євреїв³¹. На жаль, обмежене коло джерел і відсутність підрахунків по галузях виробництва, а також по губерніях не дали можливість досліднику визначити

28 Фридгут Т.Г. Иностранные капиталовложения в индустриализацию России: Джон Оз и Новороссийское общество. В кн.: Новые страницы в истории Донбасса. – Донецк, 1992. – Вып. I. С. 65-76.

29 Ukrainian Economic History Enterprise Essay/-Cambridge, Massachusetts, 1991

30 Ibid. P. 246-260

31 Ibid. P. 270

національний склад торгово-промислових кіл України.

В дослідженнях англо-американських істориків і економістів найбільш вдало показано іноземне підприємництво у важкій індустрії України в останню чверть XIX ст. Позитивним в їх працях є розширення бази джерел за рахунок документів з архівів банків і акціонерних товариств, а також державних установ Бельгії і Франції. Практично ці документи були недоступними для вчених Радянського Союзу. Крім того, слід звернути увагу на досконале знання іноземними фахівцями психології підприємництва, тонкощів бізнесу тощо. В той же час відсутність архівних документів та джерел російського походження, перебільшення ролі, а інколи і розмірів іноземних інвестицій, певна недооцінка ділових якостей російських підприємців вимагають обережного ставлення до концепцій і висновків цих вчених.

В цілому у дослідженні історії гірничопромислової буржуазії України за останні десятиріччя досягнуті певні успіхи, які, насамперед, пов'язані з вивченням окремих сторін діяльності з'їздівської організації, впливу підприємців регіону на митну і тарифну політику уряду, а також політики власників заводів і копалень у робітничому питанні тощо.

В той же час більшість аспектів проблеми лише поставлені або зроблені в перші кроки в їх вивченні. Це стосується у першу чергу аналізу соціального і національного складу гірничопромисловців Донецько-Придніпровського регіону, визначення місця південних з'їздів у системі представницьких організацій вітчизняної буржуазії; впливу власників заводів і копалень регіону на основні сторони торговельно-промислової політики уряду; участі великих підприємців басейну у реалізації залізничної і воєнних програм уряду; еволюції соціальної психології індустріальної буржуазії України та деяких інших. Все це зумовило необхідність спеціального дослідження проблеми.

Мета і завдання дослідження. Основною метою дослідження є вивчення конкретного прояву загальних закономірностей і особливостей процесу формування і становлення гірничопромислової буржуазії Донецько-Придніпровського району як складової частини провідного класу капіталістичного суспільства. Це передбачає вирішення таких завдань:

1. Визначити чисельність, джерела і шляхи формування великої і середньої гірничопромислової буржуазії регіону.
2. Висвітлити процес становлення з'їздівської організації південних гірничопромисловців.
3. Вивчити діяльність заводчиків і шахтовласників у залізничному

питанні.

4. Проаналізувати зитну політику гірничопромисловців Донецько-Придніпровського району.
5. Визначити роль гірничопромиислової буржуазії у зміцненні воєнно-економічного потенціалу країни.
6. Показати боротьбу підприємців регіону за зовнішні ринки збуту і вплив південних з"їздів на зовнішньоторговельну політику уряду.
7. Проаналізувати основні тенденції політики великого капіталу регіону у робітничому питанні.

Джерельна база дослідження. Реалізація поставлених у дисертації завдань здійснюється на основі широкого кола джерел, серед яких найбільш важливими є такі: а/ законодавчі документи; б/ матеріали діловодства; в/ статистика; г/ періодика; д/ мемуари; е/ архівні документи. Детальна характеристика джерел міститься в працях автора дисертації, що дозволяє обмежитися лише загальною характеристикою опублікованих матеріалів і архівних документів.

Серед джерел першої групи основна увага приділялася матеріалам гірничого і акціонерного законодавства, особливо сепаратним законодавчим актам і статутам акціонерних компаній, що становили наприкінці минулого століття основу важкої індустрії Донецько-Придніпровського регіону. До цієї ж групи джерел з певними застереженнями слід віднести нормативні документи з"їздів підприємців, насамперед, положення і статuti, які давали з"їздіським організаціям право на легальне існування. В нормативних документах гірничопромислових з"їздів фіксувалися їх найбільш важливі риси, зокрема, мета і завдання представницької організації, розкривався зміст статуту тощо.

До другої групи джерел відносяться документація державних установ, акціонерних компаній, південних гірничопромислових з"їздів тощо. Склад і структуру діловодчої документації визначали законодавчі норми, потреби функціонування і місце гірничопромислових з"їздів в соціально-економічній системі Росії. Найбільший інтерес становить документація виробничої і фінансово-економічної діяльності промислових підприємств: статuti, звіти, баланси акціонерних компаній, протоколи загальних зборів, а також журнали, протоколи і стенограми з"їздів.

34. Крутиков Б. В. Источники по социально-экономической истории Украины. 1860-1900. - Днепропетровск, 1980.

Серед документації гірничопромислових з'їздів слід назвати їх "Труди", які регулярно видавалися з 1874 р. Інформативні можливості цього джерела дуже значні, що пояснюється багатоплановістю і складністю питань, які обговорювалися на з'їздах, а також великим обсягом матеріалу в "Трудах".

Серед джерел третьої групи найбільший інтерес становлять щорічні "Збірники статистичних відомостей про гірничозаводську промисловість Росії", що видавалися Гірничим департаментом. У "Збірниках" містився великий текстовий матеріал, а також численні таблиці практично з усіх галузей гірничої справи.

Одним з основних видів статистичних видань є публікації гірничопромислових з'їздів, інформативні можливості яких достатньо широкі.³³

Важливим джерелом з історії гірничопромислової буржуазії Донецько-Придніпровського регіону є загальна і галузева періодика. Серед періодичних видань безперечний пріоритет належить "Гірничозаводському листку", який почав видаватися у Харкові з 1880 р. керівництвом південних з'їздів. "Гірничозаводський листок", що призначався насамперед для буржуазії і технічної інтелігенції Донецько-Придніпровського регіону, був одним з перших видань підприємницьких організацій країни і багато в чому визначив характер і структуру однотипних видань.

П'яту групу джерел становлять нечисленні спогади, серед яких насамперед потрібно назвати мемуари С.Д. Витте³⁴, а також представників гірничопромислової буржуазії Донбасу О.А. Ауербаха³⁵ та І.Л. Уманського.³⁶ У спогадах С.Д. Витте привертає увагу висвітлення еволюції торговельно-промислової політики царизму наприкінці минулого століття, особливо, у митному питанні. Автор детально обґрунтовує необхідність протекціоністського характеру економічної політики уряду. Інший характер мають мемуари донецьких вуглепромисловців, які містять новий матеріал про початковий етап розвитку гірничої та гірничодобувної промисловості.

33 Див.: Крутиков В.В. Статистические издания съездов горнопромышленников Ура России. // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. - Днепропетровск, 1983. До 1887 р. мав назву "Джнорусский горный листок".

34 Витте С.Д. Воспоминания. М., 1960. Т. I-3.

35 Ауербах А.А. Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России. // Русская старина. - 1909. - Т. 139-140.

36 Уманский И.Л. Начало угольной промышленности в Донбассе. // Горнозаводск й листок. - 1913. - №27.

Весь комплекс архівних джерел можна розділити на дві великі групи. До першої з них відносяться документи, які характеризують джерела формування, чисельність і склад гірничопромислової буржуазії в переформаний період. Відсутність фондів особистого походження, які часто містять унікальний первинний матеріал, зумовила необхідність широкого використання масових джерел. Тут у першу чергу потрібно назвати документи про надання "потомственного почесного громадянства" особам, які відзначилися в комерції або промисловості. Ці документи, що знаходяться у Російському державному історичному архіві, містять цінні дані про станове походження осіб, які претендували на почесне громадянство, їх вік, склад сім'ї тощо. Іншу групу архівних документів становлять документи центральних і місцевих урядових установ, які "курировали" економіку. Суттєво відрізняючись один від одного за своїм походженням і характером, документи цієї групи дають уявлення про виробничу та економічну діяльність гірничопромисловців регіону.

Репрезентативність і достовірність використаних джерел в цілому характеризуються достатньою повнотою і точністю, тому що більшість техніко-економічних показників своїх підприємств, зміст численних доповідних записок, клопотань тощо промисловцям не було необхідності приховувати, особливо з урахуванням тієї обставини, що ці дані були відомі державним установам, які опікали промисловість. В той же час безумовно критичного ставлення вимагають відомості про прибутки акціонерних товариств і окремих капіталістів, а також про умови праці і побуту робітників тощо. Використання цих матеріалів можливе лише при умові їх співставлення з іншими джерелами.

Комплексне використання всієї маси джерел дозволило зібрати достатньо репрезентативний і в основному достовірний фактичний матеріал, який дав можливість вирішити основні завдання дослідження.

Методологічна основа дослідження. Визнання автором діалектики, як загально-філософського методу дослідження історичної дійсності, обумовило обрання відповідних методологічних принципів пізнання — історизму та об'єктивності.

Одним з основних методологічних принципів є принцип історизму, який дав можливість вивчення будь-якого явища в житті суспільства

в динаміці, передбачає конкретно-історичний підхід до подій і фактів і передбачає вивчення питання про те, як виникло те чи інше явище, визначити його зміст та етапи розвитку, а також його суть на сучасному рівні пізнання. Обов'язковою умовою застосування принципу історизму є розгляд явищ, що вивчаються, у контексті певної історичної епохи.

Визначальною роллю в дослідженні історичних явищ і подій відіграє принцип об'єктивності, який вимагає всебічного аналізу суспільного розвитку в усій його повноті, цілісності і діалектичній суперечності. Принцип об'єктивності дає можливість правильно визначити предмет дослідження, його місце серед інших питань, а також вимагає його реконструкції як єдиного цілого.

Взаємодоповнюючі можливості принципів історизму і об'єктивності обумовлює їх сукупне використання, що передбачає адекватне пізнання минулого і сучасного.

Методологічні принципи в дослідженні реалізуються через певні методи наукового пізнання.

Основні методи, що були використані при написанні дисертації: періодизації, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, структурно-системний, статистичний і анкетно-біографічний.

Метод періодизації дає можливість визначити основні етапи розвитку і діяльності гірничопромиислової буржуазії Донецько-Придніпровського регіону, а також якісні зміни, що відбувалися на цих етапах в об'єкті дослідження.

Проблемно-хронологічний метод передбачає розчленування достатньо широкої теми на декілька відносно вузьких проблем, кожна з яких розглядається в хронологічній послідовності стосовно історичних явищ і подій, що до неї відносяться, а також в динаміці, тобто в русі і змінах, що відбувалися.

Порівняльно-історичний метод полягає в співставленні явища, що вивчається, з аналогічним, вже дослідженим, для того, щоб зрозуміти суть першого з них. Цей метод вимагає конкретно-історичного аналізу однорідних явищ, а також визнання певних відмінностей між ними.

Важливу роль в дослідженні відіграє структурно-системний метод, який дозволяє розкрити складні процеси і явища, що відбувалися в суспільстві у пореформений період. Цей метод дає можливість вивчення буржуазії як "по горизонталі," так і "по вертикалі."

Широко використовується в дисертації статистичний метод, внаслідок наявності великої кількості цифрового матеріалу, як надрукованого, так і виявленого автором в архівах.

Перше використання в дисертації знайшов анкетно-біографічний метод, який дозволив залучити до наукового обігу мало відомі матеріали, що дають можливість більш глибоко і повно висвітлити процес формування і деякі інші сторони історії гірничопромислової буржуазії регіону.

Основні положення дисертації, винесені на захист :

1. На протязі останньої чверті минулого століття відбувається формування Донецько-Придніпровського індустріального району, характер якого визначали сучасні базові галузі промисловості. Поступово значно зростає роль важкої промисловості регіону у створенні воєнно-економічного потенціалу країни.

2. Одним з вирішальних причин швидкого промислового розвитку регіону слід вважати значний приплив іноземних, насамперед, франко-бельгійських капіталів у вугільну та металургійну промисловість.

3. Формування гірничопромислової буржуазії України розпочалося наприкінці 60^х - на початку 70^х рр. XIX ст., а основні етапи цього процесу знаходяться у прямій залежності від еволюції капіталістичного виробництва.

4. Загострення конкурентної боротьби між різними угрупованнями підприємств під час економічної кризи 1873 р. прискорило створення представницької організації донецьких шахтовласників зразком для аналогічних об'єднань в основних індустріальних районах імперії.

5. Створення могутньої і впливової залізничної організації значно посилило вплив великого капіталу Донецько-Придніпровського регіону на політику уряду у залізничному питанні, що проявилось у здійсненні планів гірничопромисловців щодо будівництва залізниць, у спорудженні під'їзних шляхів за рахунок казни, а також у кардинальних змінах у тарифній політиці Міністерства шляхів сполучення.

6. Внаслідок постійного тиску на уряд в останні десятиріччя XIX ст. відбувається перехід до митного протекціонізму, що створило сприятливі умови для розвитку важкої індустрії регіону, забезпечило монопольне становище Донецької буржуазії на внутрішньому ринку і стимулювало приплив іноземних капіталів.

7. Наприкінці XIX ст. посилюється вплив гірничопромислової буржуазії Донбасу на зовнішньоторговельну політику уряду, особливо на торгово-економічні відносини з Німеччиною, а також з Туреччиною і країнами Балканського півострову.

8. В політиці гірничопромисловців з робітничого питання поєднувалися буржуазні і напівфеодальні принципи у відносинах між працею і капіталом.

9. В боротьбі з робітничим рухом підприємці регіону віддавали перевагу військовополіцейським методам, тоді як методи ідеологічного впливу на робітників носили обмежений характер і навіть наприкінці століття не набули значного поширення.

Теоретичне значення дисертації полягає у встановленні і вивченні загальних закономірностей і особливостей процесу формування і діяльності гірничопромислової буржуазії провідного індустріального району імперії. Розроблені автором концепція і методологія вивчення проблеми можуть стати теоретичним підґрунтям в процесі вивчення буржуазії інших регіонів України і української буржуазії в цілому.

Науково-практичне значення дисертації полягає в тому, що її результати можуть бути використані під час підготовки як окремих досліджень, так і узагальнюючих праць з соціально-економічної історії України періоду капіталізму; під час написання підручників та посібників, розробки лекційних та спеціальних курсів для студентів історичних та економічних факультетів; для підвищення кваліфікації викладачів історії; в лекційній, а також краєзнавчій роботі.

Апробація роботи. По темі дисертації опубліковано близько 40 праць, в тому числі 2 індивідуальні монографії. Основні положення дисертації апробовані на 20 регіональних, республіканських та міжнародних наукових конференціях в 1969-1994 рр., в яких приймав участь автор.

Структура дисертації зумовлена метою дослідження і складається з вступу, 5 розділів, висновків, переліку використаних джерел та літератури.

Основний зміст дисертації.

У вступі обґрунтовуються вибір теми, її актуальність та наукове значення, визначаються хронологічні рамки та регіон дослідження, сформульовані мета та завдання дисертації, розкриваються методологія, новизна та практичне значення дослідження. Охарактеризовані ступінь наукової розробки проблеми, а також стан джерел. Визначені основні положення, що виносяться на захист.

В першому розділі "Основні тенденції і підсумки індустріального розвитку Донбасу в пореформений період" розглядається процес зародження та становлення базових галузей вітчизняної промисловості в останній третині XIX ст. Вирітальне значення у швидкому розвитку ву-

гільної та металургійної промисловості на Донецькому краї відіграло інтенсивне залізничне будівництво на Україні у 70^х - 80^х рр. минулого століття, особливо спорудження Катерининської залізниці у 1884 р., яка з'єднала донецьке вугілля з криворізькою залізною рудою.

Внаслідок розвитку залізничного транспорту, металургійної, металообробної та цукрової промисловості, росту міст тощо, бурхливими темпами розвивається вугільна промисловість: за останнє десятиріччя XIX ст. обсяг вуглевидобутку в басейні зріс втричі.

Спорудження Катерининської залізниці створило сприятливі умови для розвитку металургійної промисловості на Півдні України, де до середини 80^х рр. існував лише завод Новоросійського товариства Давидівці.

Пік розвитку чорної металургії України припадає на період економічного піднесення 90^х рр., коли за кілька років у Донбасі та Приазов'ї було побудовано 12 металургійних підприємств, серед яких чільне місце займали Дружківський, Донецько-Дніпровський, Петрівський і Макіївський заводи, які характеризувалися відносно високим рівнем технічної оснащеності і енергоспоживності, і займали провідні позиції в країні.

Швидкий розвиток капіталізму на Півдні України, а також створення металургійної бази у Донецько-Придніпровському районі сприяли будівництву машинобудівних та металообробних заводів.

Останнє десятиріччя минулого століття характеризується розвитком залізничної промисловості, де провідну роль відігравали рудники великих металургійних заводів Півдня.

Основні тенденції індустріального розвитку Донецько-Придніпровського району. На протязі пореформеного періоду відбувалися значні зміни техніко-виробничої бази важкої індустрії регіону, зумовлені значним прогресом техніки. Загальною тенденцією у розвитку важкої індустрії став перехід від ручної техніки до машинної, характерний, насамперед, для видобувної галузі промисловості.

Рівню розвитку техніки відповідали певні форми промисловості: дрібна, мануфактурна і фабрична. Перші пореформені десятиріччя характеризуються появою численних дрібних шахт, а також перших підприємств мануфактурного типу. Після спорудження Донецької залізниці / 1878 / розпочинається процес швидкого переходу від дрібного товарного виробництва до мануфактури при збереженні значної кількості дрібних шахт. Діяльність Катерининської залізниці / 1884 /, завершення

промислового перевороту прискорюють початок безпосереднього переходу від мануфактури до фабрики. Нарешті, період економічного піднесення 90^х рр. XIX ст. характеризується спорудженням великих механізованих копалень, які зайняли провідне становище у вугільній промисловості і майже повністю витіснили підприємства мануфактурного типу. В той же час наприкінці 90^х рр. XIX ст. відбувається своєрідне відродження дрібного виробництва, яке пристосовувалося до ринкових умов.

Основною тенденцією взаємодії форм промисловості у залізничній галузі був послідовний перехід від мануфактурного до великого виробництва.

У машинобудівній і металургійній промисловості виробництво розпочиналося безпосередньо у фабричній формі.

В цілому у важкій індустрії Донецько-Придніпровського регіону наприкінці XIX ст. остаточно перемогло велике капіталістичне виробництво. Про це свідчить досить значне зростання технічної оснащеності та енергоозброєності машинобудівних і металургійних заводів, що в значній мірі пояснювалось бажанням підприємців покращити свої позиції на внутрішньому ринку за рахунок зменшення собівартості продукції.

Інтенсивний розвиток важкої індустрії у регіоні став можливим завдяки припливу у значних розмірах іноземного капіталу, що особливо характерне для 90^х рр. XIX ст. Практично всі великі акціонерні товариства, що діяли у гірничій галузі, металургії та машинобудуванні, характеризуються високою питомою вагою іноземних, насамперед, франко-бельгійських капіталів. Це забезпечувало більшу фінансову стабільність підприємств завдяки тісним зв'язкам з іноземними та російськими банками і фінансовими групами, а також можливість більш широкого використання передової західної техніки, технології і передових організаційних форм виробництва.

Швидке формування Донецько-Придніпровського гірничо-промислового району наприкінці XIX ст. було зумовлене розвитком чисто капіталістичної промисловості з такими характерними особливостями, як достатньо високий рівень технічної оснащеності і енергоозброєності, концентрації виробництва, а також високою питомою вагою іноземних капіталів. Як існо нове становище важкої індустрії зумовило появу адекватної за своїм характером гірничо-промислової буржуазії регіону.

У другому розділі "Гірничо-промислова буржуазія України в пореформений період" основну увагу приділено вирішенню трьох питань: визначенню основних етапів формування буржуазії, характеристиці соціаль-

ного і національного складу підприємств регіону, а також аналізу процесу виникнення й діяльності з'їздів гірничопромисловців Донецько-Придніпровського регіону.

В першому параграфі розділу показано, що поява такого постійного споживача мінерального палива, як залізниця, а також значне розширення ринків збуту вугілля стало основною причиною переходу місцевих підприємств, насамперед, поміщиків від занять гірничою справою як підсобним промислом до промислової експлуатації вугільних родовищ. Одночасно розпочинається будівництво на Донецькому краї першого металургійного заводу, який працював на мінеральному паливі. Саме в цей період розпочинається формування гірничопромислової буржуазії у регіоні. Основні джерела: місцеві поміщики, купецтво, а також селяни і казаки.

Промислове піднесення перших пореформених десятиріч на початку 80-х рр. змінується економічною кризою і тривалою депресією. Кризові явища у вугільній промисловості призвели до значного скорочення виробництва, а також припинення діяльності багатьох дрібних та середніх підприємств. Несприятлива господарська кон'юнктура викликала певні зміни у складі гірничопромислової буржуазії України: відбувається зменшення питомої ваги підприємців-поміщиків з 38,8% у 1882 р. до 25% у 1894 р. Аналогічні зміни відбуваються і серед селянських вуглетро-мисловців. Натомість збільшується кількість представників таких соціальних верств, як купецтво та інтелігенція, насамперед, технічна. Відповідно збільшується кількість вихідців з Центральної Росії і Південної України, які створювали індивідуальні підприємства або пайові товариства з невеликою кількістю учасників. Технічна інтелігенція відігравала активну роль у діяльності акціонерних товариств.

З середини 90-х рр. разом з подальшим розвитком важкої індустрії відбувається помітне збільшення чисельності і розширення джерел формування гірничопромислової буржуазії регіону, а також істотні зміщення в середині класу капіталістів. В умовах заміни індивідуально-капіталістичної форми власності акціонерною значного впливу набуває верхівка управлінських акціонерних підприємств, що складалася з директорів та членів правлінь і рад компаній, директорів промислових підприємств та ін.

Значний процент серед менеджерів великих гірничопромислових товариств Донецько-Придніпровського району становили представники технічної інтелігенції, які після закінчення Гірничого та інших інститутів відразу вступали на службу до приватних підприємств басейну і з часом ставали впливовими фігурами у промисловому світі країни.

Найбільш яскравими прикладами в цій групі були М.С.Авдазов та А.В.Міненко, чия діяльність докладно характеризується в дисертації.

Іншу, більш численну групу технічної інтелігенції становили ті інженери, які після закінчення інститутів вступали на державну службу і лише пізніше переходили до акціонерних товариств, які охоче віддавали керівні пости особам, що перебували на державній службі, розраховуючи використати у своїх інтересах широкі ділові зв'язки останніх. Найбільш відомими представниками цієї групи були О.А.Ауербах, П.М.Горлов, Ф.Е.Бнякієв, А.Ф.Мевіус та інші.

Виникнення під час промислового піднесення 90-х рр. XIX ст. нових форм капіталістичної організації - "системи участі", широкої мережі особистих уній керівників банків і промислових компаній приводить до встановлення тісних зв'язків донецьких капіталістів із столичною фінансово-промисловою буржуазією і, відповідно, до розширення складу гірничопромислової буржуазії Донецько-Придніпровського регіону за рахунок таких підприємців загальноросійського масштабу, як І.Є. Ададуров, В.Ф. Голубєв, В.Б. Герберц та ін.

Наприкінці XIX ст. зростає питома вага іноземних підприємців, які в основному діяли в акціонерних компаніях, тоді як кількість індивідуальних капіталістів іноземного походження була незначною. Серед іноземців, які відігравали активну роль в промисловому житті регіону на цей час, у першу чергу слід назвати А.Буроза, С. Манціарді де Делінесті, Ф. Шатцера, діяльність яких розглядається автором.

В дисертації детально аналізуються основні джерела формування гірничопромислової буржуазії Донецько-Придніпровського регіону, а також визначається значення кожної соціальної верстви у загальній структурі цього класу протягом пореформеного періоду.

Другий параграф розділу присвячений аналізу національного складу гірничопромисловців регіону. В сучасних умовах це питання набуло великого наукового значення і особливої актуальності.

Переважа більшість підприємців регіону, за офіційною термінологією, були православними, тобто росіянами і українцями. Через недосконалість демографічної статистики дореволюційної Росії, в основі якої лежало віросповідання, а не національна ознака, важко виділити українців з православного елементу в цілому.

На думку автора, в даному випадку можна керуватися двома факторами: місцем народження або виходу підприємця, а також його прізвиськом. При всій недосконалості даного методу, він дає певне хоч і досить приблизне, уявлення про кількість промисловців української національності, про їх походження, а також можливість персоніфікувати ряд відомих підприємців.

Аналіз архівних документів і довідково-статистичних матеріалів приводить до висновку про більшу чисельність промисловців-українців, ніж вказується в історико-економічній літературі. Підприємці української національності були вихідцями з поміщиків, купецтва і селянства, а діяли переважно у гірничодобувній промисловості. Детально висвітлена діяльність таких визначних представників ділового світу, як О.К. Алчевський, І.С. Панченко, та ін. Матеріали дисертації свідчать про достатньо широку репрезентативність українців в основних соціальних верствах, за рахунок яких формувалася буржуазія регіону.

Серед соціальних верств, які відігравали найбільш помітну роль у формуванні гірничопромиислової буржуазії регіону, росіяни найбільше було серед підприємців із поміщиків, військово-адміністративного апарату, купецтва, технічної інтелігенції і донського козацтва.

Наприкінці XIX ст. склад підприємців поповнився за рахунок поляків і німців. В дисертації розглядаються причини перенесення представниками великого капіталу Польщі і Прибалтики своєї діяльності до Донецько-Придніпровського індустріального району, а також робиться аналіз складу заводчиків і шахтовласників німецької і польської національності, серед яких переважали уродженці Росії.

В дисертації детально розглядається питання про роль і розміри іноземних капіталовкладень у важку індустрію регіону, а також про особливості цього процесу стосовно різних галузей виробництва. Зокрема, у металургії переважало створення акціонерних товариств, що діяли повністю або переважно на іноземних капіталах. Навпаки, у вугільній промисловості франко-бельгійські підприємці віддавали перевагу створенню акціонерних компаній на основі копалень, що були придбані у шахтовласників Донбасу. За національною ознакою серед усіх іноземних капіталістів переважали представники промислових компаній і фінансових груп Бельгії і Франції, а такі підприємці, як барон де Маняр, Буроз, Вердіє, Тразенстер, Шаттнер відігравали важливу роль у промисловому житті регіону і Росії в цілому.

Кінець минулого століття характеризується встановленням широких ділових зв'язів і особистих контактів між представниками вітчизняного і іноземного капіталу. У цьому взаємозв'язку були зацікавлені обидві сторони: місцеві підприємці одержали можливість запозичення більш досконалих форм організації виробництва, а також передової техніки і технології. Іноземні капіталісти за допомогою російських промисловців стали краще орієнтуватися в особливостях внутрішнього ринку, враховувати господарську кон'юнктуру а також одержали можливість виходу на урядові установи.

В результаті кардинальних змін на протязі останніх десятиріч XIX ст. гірничопромислова буржуазія регіону перетворювалася у клас капіталістичного суспільства, який поступово консолідував у собі різномірні соціальні елементи. Однак неоднорідність соціальної структури буржуазії при наявності численних залишків станової замкненості і відмінностей у соціальній психології в умовах панування самодержавства гальмували цей процес.

У третьому параграфі "Виникнення і становлення представницької організації гірничопромисловців регіону" основна увага приділяється висвітленню передумов створення південних з'їздів.

Значне місце в дисертації займає висвітлення складного процесу оформлення з'їздової організації, що пояснюється принциповими протиріччями між великим капіталом і основною масою вуглепромисловців, а також між окремими групами підприємців. Спочатку провідні промисловці взагалі намагалися усунути своїх конкурентів від участі у роботі з пропозицією обмежити право голосу на з'їзді певним майновим цензом. Всі намагання дрібних і середніх підприємців добитися відміни прийнятого VIII з'їздом /1883/ рішення про ценз виявилися марними, і цей пункт був виключений у затверджене в 1885 р. міністром державного майна "Положення про з'їзди вуглепромисловців Донецького басейну".

"Положення" належало до нормативних документів, які фіксували найбільш важливі риси з'їздів: їх завдання, склад учасників, порядок діяльності тощо.

У "Положенні" вперше чітко фіксувалися права і обов'язки посадових осіб з'їзду - уповноважених і вибраних.

Згідно з положенням, правом голосу у виборчих зборах з'їзду користувалися тільки ті гірничопромисловці або представники акціонерних товариств, які відправили протягом звітного року залізними вагонів гірничозаводських вантажів і своєчасно

заплатили встановлений збір на утримання посадових осіб з"їзду. Введення майнового цензу позбавляло дрібних і частину середніх шахтовласників брати участь у вирішенні важливих питань розвитку вугільної промисловості. Зокрема, згідно з новим "Положенням", виявилися відстороненими від участі у роботі з"їздів, за підрахунками автора, до 3/5 вуглепромисловців Донецького краю. Таким чином, цей нормативний документ юридично закріплював перемогу великого капіталу над іншими підприємцями.

Питання про зміни в "Положенні" розглядалися на ХІІІ з"їзді /листопад 1893/. Змушені погодитися на збереження попереднього цензу /250 вагонів/, великі гірничопромисловці домоглися зміни норми представництва на з"їздах. Так, відправка 1000 вагонів давала право на 2 голови, а 4000 і більше - на 3 голови. За дорученням дозволялося мати лише один голос, причому загальна кількість голосів для однієї особи не могла перевищувати 3. Після тривалого і всебічного обговорення на Особливій нараді при Гірничому департаменті у жовтні 1899 р. "Положення" було затверджене міністром державного майна.

Введення нового цензу привело до ще більшого обмеження впливу основної маси підприємців на справи з"їздівської організації. Бже на першому після введення нового "Положення" ХІV з"їзді /1899р./ із 166 присутніх лише 24 брали участь у голосуванні, володіючи 64 виборчими голосами. Відповідно мало місце ще більше зосередження всіх функцій представницької організації в руках великих гірничопромисловців, посилення їх впливу на діяльність з"їздів.

З іншого боку, виникнення і діяльність представницької організації великого індустріального капіталу Донецько-Придніпровського району наклало свій відбиток на долю аналогічних об'єднань в інших промислових районах країни. Оскільки південні гірничопромислові з"їзди були першою регіонально-галузевою представницькою організацією російської індустріальної буржуазії, їх структура, статут тощо могли бути використані підприємцями інших районів країни.

Все це дає право зробити висновок, що з"їзди гірничопромисловців Донецько-Придніпровського регіону стали зразковою експериментальною лабораторією великого промислового капіталу, де відпрацьовувалися різні моделі господарської діяльності, а також відносини з державним апаратом. В той же час суворе регламентація діяльності з"їздів з боку урядових установ забезпечувала не лише постійний контроль, але й поступове залучення організації до системи державного капіталізму, становлення якого відбувалося в імперії.

Третій розділ "Гірничопромисловість регіону і залізничне питання" складається з трьох параграфів.

Перший параграф присвячено вивченню діяльності вуглепромисловців Донбасу по визначенню основних напрямків будівництва залізниць, відсутність яких гальмувала розробку родовищ корисних копалин на території регіону.

Спорудження меридіальних залізничних ліній у східній і центральній частинах краю помітно розширило ринки збуту мінерального палива на середину 70-х рр. Однак на розвиток вугільної промисловості Істотно впливала відсутність радіальних залізниць, які б відкривали вихід донецькому паливу на захід - до Дніпра, на південний захід - до Чорноморських портів, а також на схід - до Волги. Це зумовило постановку питання про залізничне будівництво вже на першому гірничопромисловому з'їзді, де було намічено спорудження ряду ліній загальною довжиною 1624 версти, а найважливішими були Донецька, Західно-Донецька, Східно-Донецька магістралі.

На перших гірничопромислових з'їздах розглядалося питання про будівництво Донецької залізниці, яка була задана до експлуатації наприкінці 70-х рр. Відкриття руху по всій лінії стимулювало зростання видобутку вугілля у центральній частині краю, хоч певний час відчувалася відсутність виходу до Азовського моря.

Тому У гірничопромисловий з'їзд /1830/ поставив питання про продовження Донецької магістралі до Маріуполя з метою створення більш сприятливих умов для вивезення мінерального палива в порти Азовського і Чорного морів, а при нагоді і за кордон. Крім того, на з'їзді розглядалось питання про спорудження Західно-Донецької і Східно-Донецької магістралей, а також ліній від Луганського заводу на Міллерово і від Лисичанська до Харкова. Спорудження цих ліній дозволяло значно розширити збут донецького вугілля з рудників, розташованих у центральній частині басейну.

Значну увагу на з'їзді було приділено питанню про спорудження Західно-Донецької магістралі, яка відкривала доступ вітчизняному мінеральному паливу на Південну і Правобережну Україну, повинна була сприяти розвитку металургійної промисловості, а також зростанню експортних перевезень зерна та іншої сільськогосподарської продукції. Також спорудження магістралі мало і важливе оборонне значення, з'єднуючи з Донбасом основні чорноморські військово-морські бази Миколаїв і Севастополь на випадок їх блокади англійським флотом.

Значну увагу в дисертації відведено історії спорудження Західно-Донецької /Катерининської/ магістралі, яка повинна була з'єднати донецьке вугілля з криворізькою рудою з метою розвитку металургійної і металообробної промисловості у Донбасі та Придніпров'ї, а також істотно розширити ринки збуту донецького вугілля. У дисертації розглядається питання про вибір основного напрямку магістралі у процесі конкурентної боротьби між різними групами підприємств. Лише завдяки втручання урядових установ вдалося знайти компромісний варіант, який дозволив розпочати спорудження Катерининської залізниці наприкінці травня 1881 р., а через три роки відбулося урочисте відкриття магістралі.

На відміну від Донецької і Катерининської залізниць значно повільніше вирішувалося питання про спорудження Східно-Донецької магістралі. На думку дисертанта, відсутність практичних дій по реалізації клопотань перших з'їздів щодо будівництва цієї залізниці пояснюється не лише фінансовими труднощами уряду та іншими об'єктивними причинами, але й недостатньою активністю керівництва з'їздів: інтереси великих вуглепромисловців Донбасу були пов'язані з Правобережною і Південною Україною, з їх великими ринками збуту.

Лише з середини 90-х рр. у зв'язку з розвитком промисловості на території Нижнього Поволжя активізується діяльність з'їздів щодо будівництва Східно-Донецької магістралі. Протягом другої половини 90-х рр. основні ділянки магістралі були збудовані, що дало доступ донецькому вугіллю до Волги.

Таким чином, протягом останньої чверті минулого століття донецьким гірничопромисловцям вдалося майже у повному обсязі домогтися здійснення своїх планів у питанні залізничного будівництва.

У другому параграфі розглядається питання про вплив заводчиків і шахто власників регіону на спорудження під'їзних шляхів, при наявності яких значно зменшувалися витрати на транспортування з копацьких мінерального палива на станції і практично повністю зникла залежність підприємств від погодних умов. Ті безперечні переваги, які одержували рудники, що мали під'їзні шляхи до залізничних станцій, зумовили постановку питання про спорудження цих шляхів уже на і гірничопромисловому з'їзді, однак ніяких практичних дій в цьому напрямку тривалий час не проводилося. Це

пояснюється наявністю численних труднощів фінансового, технічного та юридичного характеру.

Значне місце у дисертації займає діяльність південних з'їздів по реалізації прийнятого УП з'їздом /1882/ плану спорудження під'їзних шляхів на Донецькому краї, яким передбачалося спорудження 25 ліній загального і спеціального призначення довжиною близько 700 км. Детально аналізуються позиції різних груп шахтовласників, що пропонували свої варіанти вирішення питання, а також план Міністерства шляхів сполучення, розрахований на будівництво найважливіших ліній за рахунок казни з наступним відшкодуванням витрат вуглепромисловцями, рудники яких обслуговувалися даною залізничною лінією.

Внаслідок обмежених фінансових можливостей царизму та через інші причини побачання гірничопромисловців у питанні спорудження жвильних ліній задовольнялися не завжди швидко і в повному обсязі, однак загальна тенденція урядової політики у питанні про під'їзні шляхи залиталася незмінною – спорудження на казенні кошти, що було своєрідною прихованою субсидією царизму великій буржуазії.

Третій параграф розділу присвячений аналізу впливу з'їздівської організації на тарифну політику уряду в останній чверті минулого століття. Відсутність єдиної системи оплати перевезень вантажів залізницями приводила до введення індивідуальних тарифів на кожній залізниці, що ускладнювало перевезення вугілля. Різноманітність тарифів і їх часті зміни викликали серйозні утруднення у власників шахт при збуті продукції, приводячи до зниження їх прибутків. Зацікавленість вуглепромисловців у врегулюванні тарифів зумовила постанову питання про залізничні тарифи вже на I гірничопромисловому з'їзді, який висловився за максимальне зниження величини тарифу, а також за обмеження тарифних коливань.

Значне місце у дисертації приділяється висвітленню кардинальних змін у тарифній політиці уряду у другій половині 80-х рр. Тарифна реформа 1883 р. фактично встановила державну монополію на залізничні тарифи, внаслідок чого уряд одержав можливість повного контролю над тарифними заходами залізниць, а також впливу на них з метою більшого забезпечення інтересів провідних галузей важкої індустрії. Одночасно промислова буржуазія внутрішніх районів Росії намагалася використати у своїх інтересах по-

силення державного контролю над залізними, а також протекціоністський характер економічної політики уряду. Зокрема, заводчики і шахтовласники Донецько-Придніпровського району посилюють тиск на уряд, що приводить до безперервного зниження тарифів на перевезення вугілля і металу до Центрального індустріального району та інших найважливіших центрів обробної промисловості країни, особливо у період економічного піднесення 90-х рр.

Таким чином, завдяки постійному тиску на уряд гірничо-промисловцям Донецько-Придніпровського регіону вдалося досягти значного зниження тарифних ставок на перевезення вугілля і металу, що дозволило заводчикам і шахтовласникам регіону зміцнити свої позиції на традиційних ринках збуту, а також успішно утверджуватись в нових районах – Петербурзькому і Московському, на Правобережній і Південній Україні, Північному Кавказі і в Закавказзі.

Четвертий розділ "Гірничо-промислова буржуазія України і загальні заходи економічної політики царизму в пореформений період" присвячений аналізу впливу власників заводів і шахт регіону на загальний курс економічної політики уряду.

Загострення міжнародного становища в середині і другій половині 80-х рр. вимагало прискорити розвиток залізниць і створення сучасної важкої індустрії. Внаслідок збереження численних залишків кріпосництва, техніко-економічної відсталості країни тощо капіталістична індустріалізація могла здійснитися лише за активної підтримки держави. Тому царизм був змушений прискорювати індустріалізацію Росії за допомогою різних форм державного втручання в економіку, а також використання загальних заходів економічної політики, серед яких важливе місце займав митний захист вітчизняної промисловості. З іншого боку, в своїй економічній політиці уряд не міг не враховувати інтереси тих груп промислової буржуазії, які безпосередньо були пов'язані з гірничою справою і металургією.

В дисертації докладно розглядається діяльність акціонерних компаній, власників заводів і рудників Донецько-Придніпровського регіону по підвищенню мита на іноземні метал і вугілля у 70 – 80-х рр. XIX ст. Значну увагу приділено також висвітленню участі представників великого капіталу регіону у компанії за загальний перегляд митного тарифу. До складу комісії по підготовці нового

тарифу, створеної Міністерством фінансів наприкінці 1888 р., входили один з найбільших підприємств України О.К.Алчевський, харківський заводчик М.Ф.Гельферіх – Саде і представник одного з харківських банків М.В.Орлов. Одночасно експертом до цієї комісії від гірничопромисловців регіону було запрошено М.С.Авдакова. Участь представників великої буржуазії Донецько-Придніпровського району в діяльності комісії відкривала можливість більш активного впливу, ніж раніше, на вирішення проблеми митного захисту. Це дозволило гірничопромисловцям регіону подолати опір численних противників перегляду тарифу і домогтися з 1 липня 1891 р. значного підвищення мита на імпортований метал і вироби з нього, машини і механізми, вугілля і кокс.

Митний протекціонізм стимулював розвиток важкої індустрії Донецько-Придніпровського району, забезпечував монопольне становище великої гірничопромислової буржуазії регіону на внутрішньому ринку і в той же час створював додаткові труднощі в діяльності народногосподарського організму. Зокрема, гірничопромисловці широко використовували в своїх інтересах постійне зростання попиту на вугілля і метал і, штучно стримуючи розвиток важкої індустрії, неодноразово викликали так звані "вугільні кризи" /1887-1888, 1893 - 1894, 1907, 1898/, а також створювали постійну нестачу металу, що давало можливість значно підвищувати ціни на готову продукцію, промислову сировину і паливо.

Таким чином, митний протекціонізм сприяв значному збільшенню прибутків заводчиків і шахтовласників України, стимулював приплив іноземних капіталів і в той же час приводив до погіршення матеріального становища трудящих у зв'язку з постійним зростанням цін на метал, паливо.

У другому параграфі розділу аналізується роль важкої індустрії регіону в розвитку залізничного будівництва і в зміцненні військово-економічного потенціалу країни.

Важливе значення для розвитку металургії та машинобудування відігравали замовлення Міністерства шляхів сполучення. Автор виявив, що більшість металургійних заводів регіону була побудована з розрахунком одержання казенних замовлень, причому більшість замовлень надавалася ще до початку діяльності підприємств, а в деяких випадках – навіть до початку будівництва заводів. Зокрема, довгостроковий договір на поставку Петровським заводом

Російсько-Бельгійського товариства 12 млн. пудів рейок був підписаний 5 травня 1895 року, тоді як офіційно товариство було затверджене лише 5 липня того ж року, тобто фактично договір підписується з юридично неіснуючим акціонерним товариством.

В цьому параграфі розглядається питання про участь південних гірничопромисловців у створенні броненосного флоту на Чорному морі.

Різке загострення англо-російських відносин наприкінці 70-х - на початку 80-х рр. примусило Морське міністерство безпосередньо зайнятися створенням Чорноморського флоту. У травні 1882 р. Особлива нарада, скликана керівництвом міністерства, схвалила першу в пореформений період кораблебудівну програму, яка передбачала будівництво на Чорному морі 8 броненосців, 2 крейсерів, 19 міноносців і 2 транспортів. При цьому передбачалося, що броненосці і крейсери повинні будуватися у Севастополі та Миколаєві. Прийняття урядом великої кораблебудівної програми з задоволення було зустрінуте промисловцями буржуазії України, яка прагнула отримати великі замовлення від Морського відомства.

В дисертації вперше в історичній літературі розглядається питання про роль важкої індустрії Донецько-Придніпровського регіону у створенні броненосного флоту на Чорному морі.

Третій параграф розділу присвячений розгляду питання про вплив південних гірничопромисловців на зовнішньоторговельну політику царизму в останній чверті XIX ст.

В параграфі аналізуються різні форми впливу заводчиків і шахтовласників Донецько-Придніпровського регіону на торгово-економічні відносини з Німеччиною, особливо на митну політику уряду. Значна увага приділяється характеристиці позицій південних заводів під час російсько-німецької митної війни 1892-1893 рр., а також їх ставленню до торгового договору між обома країнами, підписаного 29 січня 1894 р. У відповідності з договором, мито на кам'яне вугілля, кокс і метали, що ввозилися з Німеччини, було значно зменшено. Незадоволення гірничопромислової буржуазії торговим договором з Німеччиною виразно проявилось у "Записці" підготовленій дорадчою конторою залізозаводчиків для міністра фінансів С.Д.Вітте. В цьому документі містилося енергійне "побачання" компенсації втрат вітчизняних заводчиків у зв'язку з підписанням російсько-німецького торгового договору. Оскільки

Міністерство фінансів не поспішало із задоволенням "побажань" капітанів важкої індустрії, питання про мито на іноземний чавун було піднято на XXII з'їзді /1897/, який висловився за повернення до попереднього розміру мита, одночасно піднявши питання підвищення тарифних ставок на деякі види імпортного заліза.

Відчувати постійний тиск з боку південних гірничопромышленців, а також великої буржуазії інших індустріальних районів країни, уряд з 1 вересня 1898 р. підвищив мито на іноземний чавун, довели його розмір до 45 коп. з пуда на привезений морем і до 78 коп. – по західному сухопутному кордону. Одночасно були підвищені тарифні ставки на іноземне листове і сортове залізо.

Значне підвищення мита на метал, який в основному привозився з Німеччини, свідчило про впливово становище гірничопромыслової буржуазії України в економічному житті імперії і про її помітний вплив на зовнішньоторгову політику царизму наприкінці XIX ст.

Друга частина параграфу присвячена висвітленню боротьби шахтовласників Донбасу за зовнішні ринки збуту. Ще на I з'їзді гірничопромышленців було поставлено питання про можливість організації експорту донецького вугілля до Туреччини і країн Балканського півострова, однак обмежені виробничі можливості вугільної промисловості на Донецькому краї, відсутність каботажу тощо робили практично неможливим експорт мінерального палива.

В дисертації аналізується діяльність урядових установ, зокрема, Міністерства фінансів, по наданню допомоги російській буржуазії з боку дипломатичних представників і комерційних агентів уряду у вивченні зовнішніх ринків і економічної кон'юнктури у Туреччині і балканських країнах.

Середина 90^х рр. характеризується більш активною участю індустріальної буржуазії України у торгівлі з цими країнами. У дисертації розглядається участь гірничопромышленців Донецько-Придніпровського регіону у торгових операціях з Болгарією, Грецією і Румунією, а також з Туреччиною. Використовуючи різні джерела, насамперед, архівні документи, автор вперше в історичній літературі аналізує вплив гірничопромыслової буржуазії регіону на торгovo-економічні відносини Росії з країнами Балканського півострова.

Констатуєчи зростання впливу заводчиків і шахтовласників на зовнішньоторговельну політику уряду, відзначаємо обмежений характер практичної участі підприємців регіону у розвитку торгово-ексномічних відносин з Балканськими країнами, що пояснюється великою місткістю внутрішнього ринку Росії наприкінці XIX ст., високими цінами на вугілля і метал вкрайні під час промислового піднесення 90^х рр., ідентичністю господарської структури Росії і країн Балканського півострова, дуже обмеженими кредитними можливостями російських банків тогоч.

У п'ятому розділі аналізується політика гірничопромисловців Донецько-Придніпровського з робітничого питання.

Перший параграф присвячений висвітленню проблеми регулювання відносин між працею і капіталом. Основна увага приділяється характеристиці основних тенденцій робітничої політики заводчиків і шахтовласників регіону в останній чверті минулого століття. Аналіз численних джерел привів автора до висновку про наявність двох основних напрямків у діяльності буржуазії: укомплектування підприємств кадрами робітників і створення останнім мінімальних виробничих побутових умов, а також діяльність гірничопромислових з'їздів у питанні про фабрично-заводське законодавство.

Практична реалізація кадрового питання здійснювалась методами, характерними для буржуазії октябристського типу. Переважали патріархальні форми найму, з орієнтацією на традиційні ринки збуту, прагнення підприємців збільшити тривалість робочого часу, несвочасна виплата заробітної платні, наявність додаткового джерела прибутку промисловців у вигляді штрафів, ігнорування безпеки працюючих, незадовільні житлово-побутові умови більшості робітників. Одночасно діяла і протилежна тенденція: більш висока, ніж в інших індустріальних районах, заробітна платня, краще медичне обслуговування, відкриття за рахунок капіталістів початкових шкіл і гірничотехнічних училищ.

Другий напрямок характеризується діями підприємців в галузі фабрично-заводського законодавства, ставленням до тих чи інших законодавчих актів, зокрема, до закону від 2 червня 1897 року про тривалість робочого дня, а також до проектів страхування гірників, особливо після початку діяльності Товариства допомоги гірникам Півдня Росії. Значний фактичний матеріал, використаний у дисертації, свідчить, що пенсійне забезпечення сімей загиблих і таких робітників, що втратили працездатність, на протязі останньої чверті минулого століття знаходилось на низькому рівні, який не забезпечував навіть мінімального прожиткового рівня.

В цілому ставлення гірничопромислових з'їздів до фабрично- заводського законодавства відзначалося суперечливим характером. З одного боку, підприємці відстоювали певні буржуазні принципи і критикували опікувальні мотиви у робітничій політиці уряду. В той же час багато пропозицій заводчиків і шахтовласників були об'єктивно спрямовані на розширення експлуатації пролетаріату напівкріпосницькими методами.

У другому параграфі розділу аналізуються різні форми боротьби гірничопромисловців з робітничим рухом у регіоні в останній чверті XIX ст.

Шаховласники Донбасу першими на Україні виступили ініціаторами створення так званої промислової або фабрично-заводської поліції, яка фінансувалась підприємцями і постійно знаходилась на заводах і рудниках. "Піонером" в цьому відношенні став Джон Різ, який весною 1872 р. домогся дозволу царського уряду на заснування у селищі Новоросійського товариства посту з наглядача і чотирьох поліцейських, які знаходилися на утриманні підприємства.

В дисертації докладно розглядається питання про діяльність гірничопромисловців, спрямовану на збільшення чисельності загальної і промислової поліції в регіоні. Лише в Катеринославській губернії на утриманні заводчиків і шахтовласників на початок XX ст. нараховувалося вже 18 класних чинів і 506 поліцейських. Одночасно була значно збільшена кількість загальної поліції. Тому кількість поліцейських на загальну кількість робітників у губернії майже вдвічі перевищувала загальноросійські норми, які становили: класний чин на 3-4 тис. робітників, а рядовий поліцейський - на 300-400 робітників. В той же час в Катеринославській губернії один класний чин припадав на 2750 робітників, а городовий - на 151 робітника. Однак навіть концентрація значних поліцейських сил в індустріальних центрах басейну не могла забезпечити успіх у боротьбі з робітничим рухом, що невинно зростає. Тому і місцева влада, і підприємці все частіше використовувать війська для придушення виступів гірників і металургів.

Налякані піднесенням робітничого руху наприкінці минулого століття заводчики і шахтовласники вимагали від центральної і місцевої влади негайних заходів по охороні власності, зокрема, передислокації на територію регіону додаткових військових частин.

На початок XX ст. тільки на території Катеринославської губернії були розміщені 53 резервна бригада, 112 Сімферопольський, 134 Федосієвський і 135 Керч-Єнікальський полки 34 піхотної дивізії.

Перекопський резервний батальйон, третя Донська окрема козака сотня 7 Донського козачого полку, а також Луганська артилерійська команда. Цієї кількості військ виявилось, однак, недостатньо для успішної боротьби з робітничим рухом, тому гірничопромисловці намагалися компенсувати нестачу військових частин їх частими відрядженнями для придушення страйків тощо. За підрахунками автора, лише у 1898-1900 рр. мали місце близько 20 відряджень військових підрозділів чисельністю від роти /сотні/ до полку, а також зведених загонів.

В останньому десятиріччі XIX ст. мають місце нечисленні спроби ідеологічного впливу підприємців на робітників за допомогою складеної ХУ гірничопромисловою з'їздом програми недільних читань з християнськими і віроповідницькими сюжетами. Ця тенденція дещо посилюється на кінець 90-х рр., хоч і тоді вона не була домінуючою.

В цілому політика гірничопромислової буржуазії Донецько-Придніпровського регіону з робітничого питання в останній чверті XIX ст. характеризується прагненням максимально використати військово-поліцейські методи у боротьбі з пролетаріатом.

Методи ідеологічного впливу на робітників та членів їх сімей носили дуже обмежений характер і навіть наприкінці сторіччя не були значно поширені. Натомість гірничопромисловці віддавали перевагу силовим методам боротьби з робітничим рухом. Заводчики і шахтовласники стали ініціаторами створення спеціальної промислової /фабрично-заводської/ поліції, яка утримувалася за рахунок окремих підприємців і акціонерних товариств, а також розквартирування військових контингентів у промислових центрах регіону. Таким чином, гірничопромисловці України у значній мірі стимулювали репресивний характер політики самодержавства у робітничому питанні.

Висновки. Остання чверть XIX ст. характеризується швидкими темпами розвитку великої промисловості Донецько-Придніпровського району, який поступово перетворився в основну вугільно-металургійну базу країни. Завершення промислового перевороту у провідних галузях важкої індустрії регіону на початку 90-х рр. мало винятково важливе значення для прискорення темпів капіталістичної індустріалізації. Важка індустрія України відзначалася відносно високим рівнем технічної оснащеності і енергоозброєння, що дозволило їй зайняти провідне місце у промисловому потенціалі імперії.

Винятково сприятлива економічна кон'юнктура середини-II пол. 90-х рр.

відкрила широкі можливості для прискорення темпів формування промислової буржуазії регіону і розширення її складу. Істотними особливостями цього процесу були порівняно невеликий вплив залишків кріпосництва, а також комплектування кадрів підприємців в значній мірі за рахунок приїжджих, а не місцевих елементів. Суто кадеталістичне походження важкої індустрії регіону зумовило велику питому вагу акціонерного менеджменту, технічної інтелігенції, представників бюрократично-чиновницького апарату, а також іноземців. Наприкінці XIX ст. склад підприємців розширився за рахунок столичної фінансової і промислової аристократії.

Представники гірничопромислової буржуазії України у більшості своїй мали відносно високий рівень освіти, відповідну професійну підготовку а також необхідні організаційні навички, що створювало сприятливі умови для розвитку промисловості на сучасному рівні.

Аналіз станово-соціального складу південних гірничопромисловців свідчить про наявність серед буржуазії кількох верств, що відрізнялися одна від одної походженням, освітнім і культурним рівнем, національними особливостями, виробничими інтересами, належністю до різних форм власності. В національному відношенні серед заводчиків і шахтовласників переважали росіяни та українці; високою була питома вага німців, поляків, французів, бельгійців, тоді як чисельність підприємців інших національностей була незначною. Акумуляція представників різних соціальних і національних груп, об'єднаних відношенням до власності та місцем в системі суспільного виробництва, пояснює певну цілісність гірничопромислової буржуазії регіону та її провідні позиції в економіці України. В значній мірі саме цими обставинами пояснюється становлення саме на гірничозаводському Півдні найбільш впливової регіональної організації індустріальної буржуазії країни – з'їзду гірничопромисловців Донецько-Придніпровського регіону, які стали своєрідним зразком для підприємницьких об'єднань в основних економічних районах країни. Незабаром після свого утворення, південні гірничопромислові з'їзди перетворилися в орган великої буржуазії, яка мала стабільні та широкі зв'язки з державним апаратом. Постійний характер подібних зв'язків у значній мірі сприяв посиленню впливу заводчиків і шахтовласників регіону на економічну політику уряду наприкінці минулого століття.

Під впливом великого капіталу економічна політика уряду набирає відверто протекціоністського характеру. В останній чверті XIX ст. протекціонізм в цілому відіграв позитивну роль, тому що сприяв

розвитку вітчизняної великої машинної індустрії, захищаючи її від іноземної конкуренції. Одночасно протекціонізм стимулював приплив іноземних капіталів до економіки України, що відкривало широкі можливості для використання західної техніки і технології, а також передового організаційного досвіду великих промислових держав світу. Цей фактор, зокрема, відіграв важливу роль у швидкому розвитку Донецько-Придніпровського індустріального району.

Посилення протекціоністських тенденцій в економічній політиці уряду сприяло більш активній участі гірничопромисловців регіону у здійсненні заходів по зміцненню військово-економічного потенціалу Росії, насамперед, у залізничному будівництві та створенні броненосного флоту на Чорному морі.

Політика гірничопромисловців у робітничому питанні характеризувалася наявністю як загальних, так і специфічних рис, зумовлених особливостями формування та світогляду підприємців регіону. Індустріальна буржуазія басейну формувалася у період зрілого капіталізму, що зумовило існування певних ліберальних елементів у діяльності заводчиків і шахтовласників, однак у цілому робітничу політику носила консервативний характер і відзначалася прагненням підприємців широко використати військово-феодальні методи експлуатації пролетаріату. Нездатність гірничопромисловців самостійно вирішити проблему взаємовідносин між працею і капіталом за допомогою певних поступок, ідеологічного впливу на робітників тощо зумовила необхідність широкого використання військово-поліцейського апарату, що значно обмежувало можливості маневрування великої індустріальної буржуазії регіону в умовах назрівання революційної кризи в країні на початку XX ст.

Основні положення та зміст дисертації викладені у таких публікаціях автора:

1. Из истории борьбы буржуазии с рабочим движением в Донбассе в 60-90-х гг. XIX ст. //Из истории местного края. Об. статей профессорско-преподавательского состава кафедры истории СССР и УССР ДГУ-Днепропетровск, 1968 - 0,5 п.л.
2. Кустарные промыслы в угольной промышленности Донбасса в пореформенный период // Научная сессия по проблемам многоукладности российской экономики в период империализма. Тезисы докладов и сообщений. -Свердловск, 1969.-0,3 п.л.
3. Донбасс в период промышленного подъема в 90-х годах XIX в. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. -Днепропетровск, 1969.-1,25 п.л.
4. Металлургическая промышленность Донбасса в период экономического подъема 90-х гг XIX в. //Некоторые проблемы социально-экономического и политического развития УССР. Об. научных трудов. -Днепропетровск, 1970.- Вып. I. -I п.л.
5. Роль железнодорожного строительства в развитии тяжелой индустрии в первые пореформенные десятилетия // Некоторые проблемы социально-экономического и политического развития УССР Об. научных трудов. Днепропетровск, 1971 -Вып.2 - 0,6 п.л.
6. Горнопромышленная буржуазия Донбасса и сооружение подъездных путей в 80-90-е годы XIX ст.//Некоторые проблемы социально-экономического и политического развития УССР. Об. научных трудов. -Днепропетровск, 1972.-Вып. 3 - 0,7 п.л.
7. Формирование горнопромышленной буржуазии Юга России в первые пореформенные десятилетия //Некоторые проблемы социально-экономической и политической истории УССР. Об. научных трудов. - Днепропетровск, 1974 - Вып.5. - 0,75 п.л.
8. Русско-германские экономические отношения 70-х - I пол.80-х гг. XIX ст. и горнопромышленная буржуазия Юга России //Вопросы германской истории и историографии. Об. научных статей. -Днепропетровск, 1975 - Вып. 3 - 0,6 п.л.
9. Из истории раннемонополистических объединений в экономике России в пореформенный период //Некоторые проблемы социально-экономической и политической истории УССР. Об. научных трудов. -Днепропетровск, 1975 - Вып. 6 - 0,5 п.л.
10. Пролетарский бытася - В кн.: Днепропетровску - 200 - Днепропетровск, 1976 - I,5 п.л.

11. Із історії боротьби навколо митної політики царизму в II пол. 80-х рр. XIX ст. // Історія народного господарства та економічної думки УРСР. - Київ, 1977 - Вип. II - 0,5 др. арк.
12. Гірничопромишлова буржуазія Півдня Росії та митна політика царизму у 70-х - на початку 80-х рр. XIX ст. // Питання історії СРСР - Харків, 1978 - Вип. 23 - 0,5 др. арк.
13. Русско-германские экономические отношения II пол. 80-х гг. и горнопромышленная буржуазия Вост. России // Вопросы германской истории и историографии. Об. научных статей. - Днепропетровск, 1978. Вип. 6 - 0,5 п. л.
14. Гірничопромишлова буржуазія України та митна політика царизму в останній чверті XIX ст. // Укр. історичний журнал - 1978 - № 5 - I др. арк.
15. "Единорусский горный листок" как источник по истории буржуазии Украины // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР. Об. научных статей. - Днепропетровск, 1979 - 0,5 п. л.
16. Крестьянское предпринимательство в угольной промышленности Донбасса в пореформенный период // Актуальные проблемы аграрной истории Украины. Об. научных статей. - Днепропетровск, 1980 - 0,5 п. л.
17. Русско-германские экономические отношения II пол. XIX в. в освещении историков - марксистов ГДР // Проблемы историографии и источниковедения германской истории. Об. научных статей. - Днепропетровск, 1980 - 0,5 п. л.
18. Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма /1861 - 1900/. Учебное пособие - Днепропетровск: ДГУ, 1980 - 6 п. л.
19. Съезды вожных горнопромышленников // История СССР - 1981 - № 4 - 1,2 п. л.
20. Основные этапы формирования горнопромышленной буржуазии Вост. России // Из истории буржуазии в России. Об. научных статей. - Томск, 1982 - I п. л.
21. Горнопромышленная буржуазия Вост. России и русско-германские экономические отношения начала 90-х гг. XIX в. // Вопросы германской истории. Об. научных статей - Днепропетровск, 1982 - Вип. 10 - 0,5 п. л.
22. Статистические издания Совета съездов горнопромышленников Вост. России // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Об. научных статей - Днепропетровск, 1983 - 0,5 п. л.
23. Із історії російсько-болгарських економічних зв'язків наприкінці XIX ст. // Проблеми слов'янознавства. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. - Львів, 1985 - Вип. 32 - 0,5 др. арк.

24. Освобождение роли иностранного предпринимательства в России в современной буржуазной историографии // Материалы всесоюзной научной конференции по историографии. - Днепропетровск, 1985 - 0,3 п.л.
25. Революция 1905-1907 гг. и промышленная буржуазия Украины. // Историография проблемы. // Тезисы докладов и сообщений всесоюзной научной конференции, посвященной 90-летию со дня рождения академика А.М. Панкратовой. - Донецк, 1987 - 0,2 п.л.
26. Рецензия на монографию Л.В. Матвеевой: Социально-экономические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции. - Киев., 1987 // Укр. історичний журнал - 1989 - № 4 - 0,3 др. арк.
27. Из истории русско-болгарского торгового договора 1902 г. // І дриновские чтения. Тезисы докладов и сообщений І всесоюзной научно-практической конференции по болгаристике. - Харьков, 1989 - 0,2 п.л.
28. Робітничий рух і гірничопромислові Донсько-Придніпровського регіону напередодні революції 1905-1907 рр. // Із історії робітничого класу України у ХІХ - ХХ ст. Збірник наукових статей. - Дніпропетровськ, 1990 - 0,5 др.арк.
29. Из истории русско-болгарских торгово-экономических отношений на рубеже 70-80-х гг. ХІХ в. // ІІ дриновские чтения. Тезисы докладов и сообщений 2 всесоюзной конференции по болгаристике. - Харьков, 1991. - 0,2 п.л.
30. П.І. Фомін і визчення соціально-економічної історії України на початку ХХ ст. // Проблеми історіографії та джерелознавства історії України. Міжвузівський збірник наукових праць. - Дніпропетровськ, 1991 - 0,5 др.арк.
31. Гірничопромислова буржуазія України в початковий період революції 1905-1907 рр. // Дослідження з історії Придніпров'я: соціальні відносини та суспільна думка. Збірник наукових праць. - Дніпропетровськ, 1991 - 0,5 др.арк.
32. Соціальна структура торговельно-промислової буржуазії України напередодні революції 1905-1907 рр. // Укр. історичний журнал. - 1992 - № 3 - І др.арк.
33. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. - Дніпропетровськ: Вид. ДГУ, 1992 - 10,5 др.арк.
34. Промисловці України в російсько-болгарських торговельно-економічних зв'язках поч. ХХ ст. // Проблеми слов'янознавства. Республіканський міжвідомчий науковий збірник - Львів, 1992 - Вип. 44 0,5 др.арк.
35. Возникновение и становление горнопромышленных съездов Донбасса // Политические партии и движения Украины XIX-XX вв. Сб. научных трудов - Днепропетровск: ДРУ, 1993 - 0,5 п.л.

Крутиков В.В. Горнопромышленная буржуазия Донецко-Приднепровского региона и социально-экономическая политика царизма в пореформенный период /1861-сер.90-х гг. XIX в./ Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01. - История Украины. Днепропетровский государственный университет. Днепропетровск, 1996.

Диссертация является рукописью, в которой представлены результаты научного анализа основных этапов формирования горнопромышленной буржуазии Донецко-Приднепровского региона, ее социального и национального состава, возникновения и становления первой предпринимательской организации - съездов шахтовладельцев и заводчиков бассейна. Основное внимание уделено изучению влияния съездов на социально-экономическую политику царизма в последней четверти XIX века.

Исследование базируется на широком круге источников, преимущественно архивных материалах, значительная часть которых впервые вводится в научный оборот.

V.V.Krutikov. The mining bourgeoisie of the Donetsk Subdnieper region and the socio-economic policy of tsarism in the pre-reform period (1861-mid-90s of the XIX century). The thesis for a Doctor's degree of historical science in speciality 07.00.01 - History of Ukraine. Dnipropetrovsk State University. Dnipropetrovsk, 1996.

The form of the thesis is a manuscript. The dissertation deals with the process of formation of the mining bourgeoisie in the Donetsk mountain-ridge. Founded on the initiative of great mineowners in the region, the first employers' enterprise in Ukraine named the South Mining Conventions had a great influence on the economic policy of tsarism, supporting and increasing protectionistic tendencies in it during the last decades of the past century. Protectionism created favourable conditions for the development of heavy industry in Donbas and Baidneprovye. The policy of the mining industrialists differed in its aspiration to use half-feudal methods of exploitation of the proletariat and settle the problem of relationships between labour and capital, first of all, with the help of the tsarist military-punitive machinery.

Ключові слова:

гірничопромислова буржуазія, Донецько-Придніпровський регіон, вплив, соціально-економічна політика царизму, пореформений період

Ms. A. 9. 2. 2. 2. 2. 2.

438715

V.V. Zaitsev. The mining industry in the Donbas region and the socio-economic policy of the state in the pre-reform period (1864-1917-18 of the 19th century). The thesis for a Doctor's Degree of historical science is specialty 07.00.01 - History of Ukraine. Dnepropetrovsk State University. Dnepropetrovsk, 1996.

The form of the thesis is a manuscript. The dissertation deals with the process of formation of the mining bourgeoisie in the Donbas mountains-edge. Based on the initiative of great mineowners in the region, the first employers' enterprises in Ukraine named the Donbas Mining Conventions had a great influence on the economic policy of Ukraine, supporting and increasing protectionist tendencies in it during the last decades of the past century. Restrictionism created favorable conditions for the development of heavy industry in Ukraine and Dnepropetrovsk. The policy of the mining industrialists differed in its aspiration to use half-fictitious methods of organization of the proletarian and settle the problem of relationships between labor and capital, first of all, with the help of the market efficiency-positive machinery.

Keywords:

Donbas, mining industry, socio-economic policy, pre-reform period, 1864-1917-18, Ukraine, Dnepropetrovsk State University, Dnepropetrovsk, 1996.